

Wpływ opracowań z dziedziny planowania przestrzennego na funkcjonowanie obiektów fortecznych w krajobrazie miasta

Agnieszka Wilkaniec, Maria Chojnacka

The Effect of Spatial Planning Studies on the Functioning of Fortification Facilities in the Urban Landscape

Wstęp

Introduction

Forty zewnętrznego pierścienia fortyfikacji poznańskich miały według projektu Władysława Czarneckiego stanowić podstawę budowy pasma zieleni otaczającego miasto. Decyzje planistyczne podejmowane po drugiej wojnie światowej spowodowały, że międzypola fortów coraz ściślej wypełniały się zabudową, co ostatecznie uniemożliwiło stworzenie ciągłego pasma zieleni. Jeszcze w latach 90. XX w. powstawały projekty zmierzające do powiązania między sobą 18 obiektów fortecznych, tak aby stanowiły czytelny system, zgodnie z ideą ich historycznego funkcjonowania. Plany te pozostały jednak na papierze. Powstające współcześnie opracowania z dziedziny planowania przestrzennego mogą zdecydować o stopniu czytelności zachowanych układów związanych z Twierdzą Poznańską oraz o ich funkcjonowaniu w krajobrazie miasta.

Istniejące opracowania planistyczne obejmujące tereny fortów zewnętrznego pierścienia

Spatial planning studies comprising the areas of the outer ring of the forts

Według opracowanego pod kierownictwem Władysława Czarneckiego w Wydziale Planowania i Rozbudowy Miasta, w 1934 roku planu ogólnego miasta Poznania miał powstać kolejny pierścień zieleni o szerokości 1000–1300 m. Zakładano, że będzie on opierać się na adaptacji terenów fortecznych związanych z zewnętrznym pasmem fortyfikacji [Czarnecki 1972]. Szosa okrężna (droga rokadowa – Ring-Chaussee) miała pełnić rolę promenady, spajającej cały pierścień. Zakładano nie tylko adaptację stoków fortów, ale również wykupienie terenów w międzypolach i zalesienie ich, o czym wspomina Czarnecki: *pierścień ten [zieleni] przeprowadzi się wzdłuż dawnego pasa rejonów fortecznych. Gdyby można przewidywać zalesienie pierścienia rezerwatów, Poznań otoczony dookoła miasta lasami, uzyskałby idealne warunki zdrowotne, krajobrazowe i ochronę od szalejących wiatrów zachodnich* [Czarnecki, Płończak 1936].

Niestety, projekty urbanistyczne powstałe w okresie międzywojennym, które wyznaczyły kierunek rozwoju współczesnego miasta, nie zachowały się do dzisiaj, spłonęły w 1945 roku podczas wyzwolenia miasta [Czarnecki 1972]. Z tego powodu po zakończeniu działań wojennych w 1945 roku rozpoczęto opracowywanie nowych planów ogólnych dla miasta. Koncepcje projektowe zawarte w pierwszych powojennych planach były w dużym stopniu zbieżne z wizją rozwoju miasta przedstawioną w planach przedwojennych. Jest to związane z faktem, iż pracami nad nowymi planami kierowali członkowie przedwojennego zespołu Władysława Czarneckiego, inżynierowie Płończak i Tomaszewski (inż. Płończak podczas pracy nad planem z 1934 roku zajmował się szczegółowym opracowaniem rozwiązań związanych z systemem zieleni miejskiej). Również ten plan zakładał kontynuację rozwoju zieleni miejskiej zgodną z modelem opracowanym przez Czarneckiego. Mimo to nie rozpoczęto nadal prac nad całościową realizacją pierścienia zieleni, opartego na obwodzie fortów zewnętrznych. Dopuszczono także do degradacji kilku obiektów fortecznych (czterech fortów zewnętrznych: IV, IVa, V, VIa i Cytadeli, Reduty Fortów Radziwiłła i Grolmana), które całkowicie lub częściowo rozebrano. W dawnych rejonach fortecznych przeprowadzono dolesienia jedynie w sąsiedztwie Fortu VIIa na Marcelinie oraz Fortu IIIa na Mi-

łostowie (stanowiące raczej próbę związania lotnych piasków, tworzących występujące na tych obszarach wydmy a nie planową realizację kolejnego pierścienia zieleni). Poza tym kontynuowano prace nad zagospodarowywaniem klinów zieleni. Ostatecznie zrezygnowano z tworzenia pierścienia zieleni związanego z fortami zewnętrznymi na etapie opracowywania planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego, zatwierdzonego w roku 1962 [Czarnecki 1972].

W kolejnych opracowywanych dla Poznania ogólnych planach zagospodarowania przestrzennego, zatwierdzanych w latach 1966 i 1975 teren fortów klasyfikowano jako zielen (w planie z 1966 jako zielen leśną). Deklarowano także kontynuację dawnych założeń związanych z kształtowaniem klinowo-pierścieniowego systemu zieleni miejskiej z centralnym punktem tego układu – parkiem na Cytadeli. Jednak szczegółowe wskazania zawarte w planie z 1966 roku, dotyczące poszczególnych obiektów stały w sprzeczności z generalnymi założeniami. Na dawnych działkach fortecznych zajmowanych przez forty zewnętrznego pierścienia dopuszczano możliwość wprowadzenia zabudowy, przeznaczono je również na cele niezwiązane z zielenią takie jak: rezerwa terenu pod kompostownię śmieci (Fort I, VIIa), bazy budowlane (Fort II), intensywną zabudowę mieszkaniową, parkingi, stacje dystrybucji paliw (Fort IIa), garaże (Fort VIIa). Na kilku obiektach zakłada-

no „likwidację zabudowy po pełnej amortyzacji technicznej” – innymi słowy zniszczenie istniejącej, zabytkowej tkanki budowlanej fortów [*Plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania* 1966]. Podobne decyzje planistyczne zostały podjęte w planie z 1975 roku. Oba plany zawierały koncepcje intensywnego zagospodarowania międzypól poszczególnych fortów, co ostatecznie zamykało możliwość realizacji pierścienia zieleni w oparciu o dawne rejony forteczne. W planie z 1975 roku m.in. zakładano przeznaczenie wolnych jeszcze od zabudowy terenów międzypól oraz niektórych działek fortecznych na: *koncentrację przemysłu, składu i baz* (rejon Fortu Ia, II, VI), *mieszkalnictwo* o różnym stopniu intensywności (rejon Fortu IIa, IVa, V, Va, VIIa, IX), *koncentrację usług* (Fort VIIIa). Na zielen oraz tereny sportowo-rekreacyjne przeznaczono tereny fortów położonych w obrębie klinów zieleni (Forty III, IVa, VIa) lub tych, które mogły pełnić rolę terenów rekreacyjnych dla osiedli mieszkaniowych (V, IXa) [*Plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania* 1975].

Ostatecznie stoki kilku spośród fortów zostały zaadaptowane na parki, obsługujące sąsiadujące z nimi osiedla mieszkaniowe. Taki sposób zagospodarowania objął teren fortów: IIa, VIIIa oraz IXa.

Wizja stworzona w latach 30. XX wieku przez zespół kierowany przez Czarneckiego, okazała się bar-

Ryc. 1. Wolne od zabudowy przedpole Fortu I, przeznaczone w *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania* (2008) na zabudowę rezydencjonalną

Fig. 1. Open space next to Fort I. Area designed in *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania* (2008) for residential housing

dzo trwała i powracała jeszcze kilkakrotnie w opracowaniach planistycznych. Szczególnie wyraźny powrót do dawnych koncepcji urbanistycznych zakładających wykorzystanie obwodu fortów zewnętrznych jako podstawy kolejnego pierścienia zieleni dał się zauważyć na początku lat 90. XX w. Miało to związek między innymi ze wzrostem zainteresowania budowlami fortyfikacyjnymi, upowszechniającym się przekonaniem o ich wysokiej wartości historycznej, a także z dostrzeżeniem wartości przyrodniczych związanych z niektórymi spośród tych obiektów. W tym okresie istniały już także prawne podstawy ochrony obiektów fortyfikacyjnych. W roku 1983 forty zewnętrznego pierścienia wpisano do rejestru zabytków. Zaczęły pojawiać się opracowania dotyczące ochrony, konserwacji i zagospodarowania pozostałości twierdzy fortowej. Dwa opracowania powstałe w 1992 roku *Pierścień forteczny – twierdza fortowa. Studium ochrony Konserwatorskiej XIX-wiecznego systemu fortyfikacji Poznania* [Gurawski, Wojciechowski 1992] oraz w 1993 roku *Pasma ekologiczne XIX-wiecznych umocnień fortecznych Poznania (analiza możliwości projektowo-realizacyjnych)* [Paszowski 1993], przewidywały powiązanie pasmem zieleni zadrzewionych terenów działek fortecznych, które do tej pory stanowiły izolowane „zielone wyspy”, zatopione w morzu zabudowy. Koncepcja opracowana przez Gurawskie-

go i Wojciechowskiego (1992) zakładała również ściślejsze niż do tej pory spojenie pierścienia zieleni powstałego na miejscu wewnętrznego pierścienia fortyfikacji. Ze względu na istnienie zabudowy w międzypolach fortów nie jest możliwe powiązanie terenów poszczególnych fortów pasmem zieleni o znacznej szerokości. W związku z tym współczesne opracowanie zakłada połączenie zadrzewionych obszarów fortów pasmem zieleni związanym z ciągami komunikacyjnymi. Częściowo wykorzystane są do tego celu dawne drogi rokadowe, przy których zachowały się historyczne zadrzewienia maskujące. W obu koncepcjach zakładano również funkcjonalne powiązanie obiektów: połączenie ich obwodowo systemem ścieżek rowerowych i ciągów spacerowych oraz przeznaczenie pomieszczeń w poszczególnych obiektach i terenu działek fortecznych na cele muzealne, związane z kulturą, rekreacją i sportem, ewentualnie inne funkcje niekolidujące z zakładanym rekreacyjnym, charakterem całego pasma.

W latach 90. XX w. zaczęto zwracać uwagę na walory przyrodnicze związane z fortami zewnętrznego pierścienia, przyczyniły się do tego badania zoologiczne i botaniczne, realizowane głównie przez Polskie Towarzystwo Ochrony Przyrody „Salamandra”. Przede wszystkim dzięki staraniom towarzystwa w 1994 roku cztery spośród fortów (Forty: I, IIIa, V, VIIIa) zyskały status użytków ekologicznych.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania uchwalone w 1994 roku wysuwało liczne postulaty zmierzające do objęcia ściślejszą ochroną fortów i związanej z nimi zieleni, a także powiązania ich z systemem zieleni miejskiej. Duże znaczenie przypisano w studium walorom przyrodniczym fortów, proponowano utworzenie kolejnych trzech użytków ekologicznych obejmujących teren fortów Ia, II i IIa, głównie ze względu na występowanie w nich zimowisk nietoperzy oraz możliwości rozszerzenia sieci ECONET. W *Studium* (1994) za-

warto następujące postulaty związane z ochroną i wykorzystaniem istniejącej zieleni, związanej z obiektami fortyfikacyjnymi i wojskowymi: objęcie ochroną i uzupełnienie alei (towarzyszących dawnym drogom fortecznym) przy ul. Bułgarskiej, Lechickiej i Lutyckiej, Czechosłowackiej, Fortecznej, Jugosłowiańskiej; ochronę śladów zieleni towarzyszącej zespołom koszarowym; uczyelnienie dzięki układom zieleni lokalizacji nieistniejących redut fortów wewnętrznego pierścienia fortyfikacji: Reduty Czecha (Reduta Fortu Roon – jedyna częściowo zachowana), Przemysła (bastion Grolman), Radziwiłła i Marcinkowskiego (Fort Rauch); kompozycyjne łączenie zieleni poszczególnych fortów a także przeznaczenie pod „zieleni urządzoną” terenu Fortu VII i terenu pomiędzy ulicami Umultowską i Naramowicką, a więc obszaru Fortu V. *Studium* zakłada także powiązanie terenów fortów z klinami zieleni: Fortów III i IIIa z klinem związanym z dolinami Cybiny i Głównej, Fortu IVa z kli-

nem doliny Warty, Fortu VIa z klinem gołęcińskim oraz fortu VIIa z projektowanym klinem zieleni obejmującym teren Lasku Marcelińskiego i dolinę Strumienia Junikowskiego. Mimo wysuwanych postulatów nie planowano znaczącego rozszerzenia terenów zieleni związanych z działkami fortecznymi.

Obowiązujące opracowania planistyczne

Contemporary spatial planning studies

Nowo uchwalone *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania* (2008) przewiduje ochronę obiektów fortecznych w granicach ich działek (sankcjonowane są przypadki uszczuplania powierzchni działek, które miały miejsce w przeszłości). Zakłada się, że: *w przypadku fortów ochrona obejmuje wszyst-*

kie elementy dzieła fortyfikacyjnego (budowle kubaturowe, nasypy ziemne, zieleni forteczną), bez możliwości wprowadzania na ich teren nowej. Postuluje się wyeksponowanie całego XIX-wiecznego systemu fortyfikacji poprzez *uczyelnienie układu dawnych dróg rokadowych, w tym także poprzez wytworzenie alternatywnych połączeń podbudowanych zielenią” oraz „zachowanie systemu pomocniczych obiektów i urządzeń militarnych.* Działki forteczne zostały również zaznaczone jako przeznaczone do objęcia ochroną przyrodniczą w ramach programu Natura 2000, dwa spośród fortów (IVa i V) posiadają nadal status użytków ekologicznych. Poza tym w *Studium* deklaruje się *kontynuację koncepcji klinowo-pierścieniowego systemu zieleni dla Poznania, opracowanej przez prof. Władysława Czarneckiego i Adama Wodziczkę.* Zapis ten jednak dotyczy jedynie klinów zieleni oraz samych działek zajmowanych przez forty zewnętrznego pierścienia. Nie planuje się jakiegokolwiek rozszerzania terenów zieleni związanych z fortami o tereny przyległe, jak to miało miejsce w planie opracowanym przez Władysława Czarneckiego. Tereny wolnych jeszcze międzypól są w całości przeznaczone pod zabudowę. Do tej pory wolne od zabudowy pozostawały zajmowane przez uprawy rolne tereny przylegające do fortów I, Ia i II, usytuowanych w południowej części miasta (ryc. 1, 2). Tereny te w nowym *Studium* i aktualnie obowiązujących

Ryc. 2. Przedpole Fortu II, przeznaczone w *Miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego terenów Poznańskiego Centrum Logistycznego Franowo-Żegrze w Poznaniu* (2008) na zabudowę obiektów produkcyjnych, składów i magazynów oraz zabudowę usługową

Fig. 2. Foreground of Fort II, designed in *Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego terenów Poznańskiego Centrum Logistycznego Franowo-Żegrze w Poznaniu* (2008) for industrial and service buildings

Ryc. 3. Masyw zieleni Fortu IVa, przylegającego do doliny Warty

Fig. 3. Greenery connected with Fort IVa, situated next to the Warta valley

planach miejscowych zagospodarowania przestrzennego [Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego terenów Poznańskiego Centrum Logistycznego Franowo-Żegrze w Poznaniu 2008] przeznaczone są pod zabudowę. Niezabudowane natomiast pozostaje otoczenie fortów położonych w obrębie klinów zieleni: III (teren Wielkopolskiego Ogrodu Zoologicznego), IVa (przylegający do doliny Warty) oraz VIa (teren klina gołęcińskiego).

Obowiązujące plany miejscowe zagospodarowania przestrzennego obejmują tereny siedmiu spośród osiemnastu fortów zewnętrznych: Ia i II [Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego terenów Poznańskiego Centrum Logistycznego Franowo-Żegrze w Poznaniu 2008], III [Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Malta” 2002], IVa [Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obszaru „Wilczy Młyn” w Poznaniu 2000], V [Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Za fortem” 2002], VIIa [Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Marcelin” 2001], VIII [Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego terenów położonych przy stadionie miejskim w rejonie ulic Ptasia, Bułgarska w Poznaniu 2006]. Jeden z obowiązujących planów odnosi się do terenu bezpośrednio przylegającego do fortu VII [Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenu zabudowy usługowej przy alei Polskiej w Poznaniu

2006], nie obejmując samego obiektu swoim zakresem. Forty zostały w planach miejscowych zaklasyfikowane jako tereny zieleni, z funkcją usługową w pomieszczeniach fortów, objęte ochroną konserwatorską. W przypadku Fortu V postuluje się utworzenie na jego terenie parku dydaktyczno-rekreacyjnego. Na terenie pozostałych obiektów zakłada się ochronę istniejącej zieleni oraz nie dopuszcza się na nowej zabudowy a jedynie adaptację istniejących budowli fortecznych na cele zgodne z wymogami konserwatorskimi. Zielenią otoczone są dwa obiekty położone w klinach zieleni: Fort III, będący częścią ogrodu zoologicznego oraz IVa, będący częścią użytku ekologicznego „Wilczy Młyn” (ryc. 3). Poza tym na zieleni przeznaczone są w większości przypadków jedynie same działki forteczne. Plan miejscowy zagospodarowania przestrzennego terenów Poznańskiego Centrum Logistycznego Franowo-Żegrze w Poznaniu (2008) przewiduje otoczenie fortów Ia i II terenami obiektów produkcyjnych, składów i magazynów, zabudową usługową oraz

terenami zabudowy usługowej z dopuszczeniem obiektów produkcyjnych, składów i magazynów. Przewiduje się jedynie niewielki powierzchniowo fragment zieleni urządzonej przy wjeździe do Fortu II oraz nasadzenia alejowe przy nowo projektowanych drogach. Podobnie przy pozostałych objętych planami fortach nie przewiduje się powiększania powierzchni związanej z nimi zieleni na tereny przyległe, sankcjonuje się jedynie istniejące tereny zieleni.

Wpływ opracowań planistycznych na funkcjonowanie w krajobrazie miasta obiektów fortecznych

Impact of spatial planning studies on landscape values of the forts

Dzięki istnieniu pruskich fortyfikacji wewnętrznego pierścienia możliwe było powstanie reprezen-

Ryc. 4. Teren Fortu Va i bloki mieszkalne usytuowane na jego stoku

Fig. 4. Area of Fort Va and blocks of flats situated on a fortification slope

tacyjnego pasma zieleni, otaczającego centrum miasta, będącego jednym z pierwszych elementów świadomie kształtowanego, spójnego systemu zieleni miejskiej. Pierścień fortów zewnętrznych stwarzał możliwość rozwoju tego układu. Niestety szansa ta nie została wykorzystana. W system zieleni miejskiej włączono teren Cytadeli, który stanowi dziś niezwykle ważny element tego systemu spajający ze sobą kliny zieleni i pierścień plant powstały na miej-

scu wewnętrznego pasma umocnień XIX-wiecznych. W niewielkim stopniu został wykorzystany potencjał związany z istnieniem zieleni towarzyszącej fortom zewnętrznego pierścienia. Parki miejskie założono na stokach trzech spośród osiemnastu obiektów (forty IIa, VIIIa, IXa), jeden z fortów (Fort III) włączono w obręb Ogrodu Zoologicznego, Fort IIIa stanowi część terenów zieleni związanych z cmentarzem na Miłostowie. Pozostałe obiekty są spontanicznie wykorzystywane przez mieszkańców miasta jako tereny spacerowe, co świadczy o potrzebie włączania ich w system zieleni miejskiej. Zielenią związaną z fortami przybiera dzisiaj kształt izolowanych wysp, rozproszonych w morzu zabudowy (ryc. 4, 5). Element dawniej wiążący je ze sobą, jaki stanowiła zielenią towarzysząca drogom fortecznym ulega degradacji. Zadrzewienia przy dawnych drogach fortecznych wycinane są w związku z poszerzaniem tras komunikacyjnych, obumierają, na skutek wieku, zmiany warunków wodnych, zanieczyszcze-

nia powietrza i gleby. Podejmowane od lat 60. XX wieku działania planistyczne spowodowały, że został zaprzepaszczony potencjał związany z istnieniem na terenie Poznania dużych powierzchniowo niezabudowanych terenów zajmowanych dawniej przez rejonów ograniczeń fortecznych zewnętrznego pierścienia fortyfikacji. W obecnie powstających opracowaniach planistycznych ostatecznie sankcjonuje się ten stan rzeczy, przeznaczając tereny międzypól fortów zajmowane dotąd przez tereny rolnicze pod zabudowę. Uniemożliwi to zrealizowanie chociażby częściowo planów utworzenia ciągłego pierścienia zieleni i utrwali funkcjonowanie poszczególnych fortów jako odseparowanych od siebie niewielkich powierzchni zieleni. Zmniejsza to również ekspozycję krajobrazową obiektów fortecznych. W 1936 roku Władysław Czarnecki tak pisał o roli fortów i ich zieleni w krajobrazie miasta: *W Poznaniu dla maskowania fortów zewnętrznych potrafiono wytworzyć skupiny zalesione, z których niejedne przetrwały do dni dzisiejszych, urozmaicając smutny jednostajny krajobraz równiny wielkopolskiej* [Czarnecki, Płończak 1936]. Wpływ obiektów zewnętrznego pierścienia fortyfikacji na krajobraz miasta został zredukowany w wyniku powstania zabudowy w bezpośredniej bliskości dzieł fortyfikacyjnych. Ekspansja zabudowy w dawnych rejonach fortecznych spowodowała zmniejszenie oddziaływania widokowego po-

Ryc. 5. Fort IIa stanowiący wyspę zieleni w morzu zabudowy

Fig. 5. Fort IIa constituting a green island among the buildings

szczególnych obiektów, które zostały całkowicie lub częściowo zasłonięte. Zabudowa pojawiająca się w międzypolach, zajęła przedpola ekspozycji krajobrazowej fortów i uniemożliwiła eksponowanie tych obiektów w widokach, zarówno od strony przedpola jak i miasta. Mimo, że poszczególne forty zajmują wyniesione punkty terenowe, otoczenie ich wysoką zabudową spowodowało, że ich położenie jest często trudne do zlokalizowania. Pozostawienie wolnych przedpól fortów umożliwiłoby pokazanie, w jaki sposób oddziaływały na krajobraz w okresie, kiedy posiadały wartość bojową. Pozostawienie odsłoniętych międzypól ma duże znaczenie dydaktyczne, ponieważ przyglądając się obiektom otoczonym ściśle zabudową, trudno jest zrozumieć, w jaki sposób funkcjonowały. Dawniej z pewnością istniały również powiązania widokowe pomiędzy poszczególnymi ogniwami zewnętrznego pierścienia fortyfikacji, które uległy zatarciu.

Fotografie wykonała A. Wilkaniec.

Photographs by A. Wilkaniec.

Agnieszka Wilkaniec
Maria Chojnacka

Katedra Terenów Zieleni
Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
Department of Green Areas
The Poznań University of Life Sciences

Literatura

1. Czarnecki J., 1972, *Ewolucja systemu zieleni Poznania*, Miasto nr 6, Organ Urbanistów Polskich, Warszawa.
2. Czarnecki W., Płończak T., 1936, *Lasy miejskie w planie zabudowania Poznania* [w:] „Więcej lasów Poznaniowi”, Materiały Towarzystwa Miłośników Miasta Poznania, Poznań.
3. Gurawski J., Wojciechowski P., 1992, *Pierścień forteczny – twierdza fortowa. Studium ochrony konserwatorskiej XIX-wiecznego systemu fortyfikacji Poznania*, t. 2.
4. *Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenu zabudowy usługowej przy alei Polskiej w Poznaniu*, 2006, Miejska Pracownia Urbanistyczna, Poznań.
5. *Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Malta”*, 2002, Miejska Pracownia Urbanistyczna, Poznań.
6. *Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Marcelin”*, 2001, Miejska Pracownia Urbanistyczna, Poznań.
7. *Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Za fortem”*, 2002, Miejska Pracownia Urbanistyczna, Poznań.
8. *Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego terenów położonych przy stadionie miejskim w rejonie ulic Ptasia, Bułgarska w Poznaniu*, 2006, Miejska Pracownia Urbanistyczna, Poznań.
9. *Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego terenów Pozańskiego Centrum Logistycznego Franowo-Żegrze w Poznaniu*, 2008, Miejska Pracownia Urbanistyczna, Poznań.
10. *Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obszaru „Wilczy Młyn” w Poznaniu*, 2000, Miejska Pracownia Urbanistyczna, Poznań.
11. Paszkowiak J., 1993, *Pasmo ekologiczne XIX-wiecznych umocnień fortecznych*.
12. *Plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania*, 1966, Prezydium Rady Narodowej Miasta Poznania; Wydział Budownictwa, Urbanistyki i Architektury MPU.
13. *Plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania*, 1975, Wojewódzki Zarząd Miast i Osiedli Wiejskich; Biuro Planowania Przestrzennego Poznania. Analiza możliwości projektowo-realizacyjnych. Opracowanie Miejskiej Pracowni Urbanistycznej, Poznań.
14. *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania*, 1994, Miejska Pracownia Urbanistyczna, Poznań.
15. *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania*, 2008, Miejska Pracownia Urbanistyczna, Poznań.